

O naukowej polszczyźnie humanistycznej złotego wieku

Wujek – Budny – Murzynowski

NR 2967

Joanna Sobczykowa

**O naukowej polszczyźnie humanistycznej
złotego wieku**

Wujek – Budny – Murzynowski

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2012

Redaktor serii: Językoznawstwo Polonistyczne
Bożena Witosz

Recenzent
Władysława Bryła

Publikacja będzie dostępna – po wyczerpaniu nakładu – w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Redaktor Magdalena Starzyk

Projektant okładki Paulina Dubiel

Korektorzy Lidia Szumigała, Mirosława Żłobińska

Redaktor techniczny Małgorzata Pleśniar

Skład i łamanie Marek Zagniński

Copyright © 2012 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-2095-3

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 18,5. Ark. wyd. 20,5
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 26 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Spis treści

Wprowadzenie	11
Europejskie i polskie tło kulturowe – bibliistyka w nurcie humanizmu	11
Ustalenia metodologiczne	19

Aspekt poznawczy (meritum) komentarzy

Krytyka tekstu	29
Aparat filologiczno-krytyczny	29
Terminologia genologiczna	39
Procedury filologiczno-krytyczne	44
Orzekanie pewności	55
Przekład	64
Opisywanie struktury tekstu	71
O segmentacji wewnętrznej	71
O operacjach autora biblijnego i komponowaniu tekstu	78
O Tradycji	80
O strukturach tekstu	82
O intencji	88
O swoistych cechach <i>Biblij</i>	92
Procedury hermeneutyczno-egzegetyczne	97
Terminologia hermeneutyczna	100
Dociekania semantyczne	104
Definicje	111
Przyporządkowanie interpretacji	113

Kompozycja komentarzy

Argumentacja	123
Z historii i teorii rozumowania	123
Argumentacja w komentarzu	130
Wnioskowanie, wynikanie	136
Negowanie i kontrargumentacja	143
Schematy rozumowania	151
Konstrukcje składniowe	154
Konstrukcje przeciwstawne	154
Konstrukcje przyczynowe i wynikowe	158
Konstrukcje przyzwalające	159
Konstrukcje warunkowe	161
Konstrukcje ograniczające	163
Konstrukcje alternatywne	163
Odtwarzanie (intertekstualność)	166
Świadectwo	167
Odtwarzanie hipotaktyczne	168
Cytowanie	171
Sygnały graniczne	182
Cytat akomodowany	184
Parafrazy	186
Quasi-cytaty	189
Architektonika tekstu	192
Struktura akapitów. Sygnały delimitacji	192
Sygnały tematu wypowiedzi	201
Odesłania	207
Odesłanie do literatury przedmiotu	209

Pragmatyka i stylistyka komentarzy

Sytuacja nadawczo-odbiorcza	215
Osobowe wykładniki relacji nadawczo-odbiorczej	216
Znamiona komunikacji oralnej	224
Wyrażanie intencji	229
Cechy stylowe i ich eksponenty	232
Logiczność	232
Abstrakcyjność	235
Ścisłość	242

Leksyka intelektualna	247
Nauka wyeksponowana	250
Podsumowanie	261
Wnioski	273
Teksty źródłowe	281
Literatura cytowana	283
Summary	293
Zusammenfassung	295

Wspaniała rzeźba z katedry w Chartres przedstawia Adama, którego popiersie, zaledwie z grubsza ociosane, wyłania się z ziemi-matki, kształtowane dłońmi Boga. Już na samej twarzy pierwszego człowieka widać rysy jego Stwórcy. Kamienna parabola, tłumacząca oczom w sposób prosty i zarazem sugestywny tajemnicze słowa Księgi Rodzaju: „Stworzył Bóg człowieka na swój obraz, na obraz Boży go stworzył”.

Tradycja chrześcijańska od samego początku nieprzerwanie komentowała ten werset. Rozpoznawała w nim nasz pierwszy tytuł szlachestwa, podstawę naszej wielkości. Rozum, wolność, nieśmiertelność, panowanie nad naturą: tyle prerogatyw, boskich w swym źródle, które Bóg udziela swemu stworzeniu i którymi następnie promienieje jego oblicze... „Poznaj więc siebie człowiecze!” Taki okrzyk Kościoła pierwszych wieków głosem swych doktorów i apologetów wznosi wszędzie, gdzie tylko zaistnieje. Podejmując za Epiktetem sokratyczne *gnothi seauton*, przekształca je i pogłębia. To, co dla antycznego mędrca było głównie zaleceniem czujności moralnej, czyni on wezwaniem do oceny metafizycznej. Poznaj siebie, mówi, to znaczy, poznaj swą szlachetność i godność, zrozumiej wielkość twej istoty i twego powołania, tego powołania, które konstituuje twój byt.

Wprowadzenie

Europejskie i polskie tło kulturowe – bibliastyka w nurcie humanizmu

Wiek XVI swą barwę złota zawdzięcza uprawianej ze znanstwem i z rozumowaniem kulturze pisma i przekazowi wartości. W niniejszej rozprawie będzie mowa o tych, którzy byli filologami. Oddani sztuce translacji i hermeneutyce, uprawiali metodycznie krytykę tekstu i interpretację, komentując swe przekłady z poczuciem odpowiedzialności wynikającym z wagi tekstu świętego.

Od najdawniejszych czasów refleksji nad dziełami antycznymi i *Biblią* towarzyszyły komentarze. Klasyczny komentarz biblijny opiera się na założeniu, że tekst, przejęty w formie powstałej dużo wcześniej, przemawia do współczesnych. Już wczesne pozabiblijne komentarze kumrańskie, a także komentarze rabinistyczne i aramejskie parafrazy (targumy) wyjaśniały i aktualizowały teksty biblijne (Carroll, 2005: 389).

W komentarzach chrześcijańskich (do greckiego lub łacińskiego tłumaczenia *Biblii* hebrajskiej) *Pismo Święte* odczytywano według zmienionych zasad hermeneutycznych – z perspektywy *Nowego Testamentu*, przy czym treść teologiczną tekstu odnoszono do praktyki życia chrześcijańskiego (owe komponenty interpretacji wyrażają się terminami *explicatio* i *aplicatio*). Podkreślmy, że podawanie do wiadomości czytelnika sposobu interpretowania Słowa Bożego zakłada, że odbiorca chce się dowiedzieć, co Bóg mówi, by żyć zgodnie z wolą objawioną przez Niego. Model takiej postawy wobec nauczania Jana Chrzciciela wzywającego do nawrócenia znajduje się w samym tekście biblijnym. Oto w *Ewangelii św. Łukasza* pytanie ludzi słuchających Jana: *Nauczycielu, co mamy czynić?* (Łk 3, 12), powtórzone jest aż trzykrotnie. Podobną reakcję słuchaczy Jezusa

dokumentuje św. Jan: *Cóż mamy czynić, abyśmy wykonywali dzieła Boże* [zamierzone przez Boga]? (J 6,28)¹.

Objaśnianie tekstu i odsłanianie jego ukrytych znaczeń było niezbędne. Słowo Boże wymagało wciąż interpretacji i po przyjęciu formy pisanej zrodziło obszerną i złożoną tradycję literatury komentarzowej (Orygenes, Hieronim, Augustyn i inni). Interpretatorzy patrystyczni dla swej chrystologii szukali autorytetu biblijnego. Teologia ojców Kościoła była wyjaśnieniem *Pisma Świętego* i stanowiła wiedzę o *Biblii*, a wielcy teologowie scholastyki – *magistri Sacrae Paginae* – z *Biblii* czerpali zasadnicze tworzywo dla teologii. Duns Szkot twierdził: „Nasza teologia traktuje tylko o tym, co jest napisane w *Biblii*, lub o tym, co z *Biblii* można wyprowadzić” (Kudasiewicz, 1991: 18).

W czasach nowożytnych zaczęto w kręgach akademickich badać święte księgi historyczno-krytycznie. Reformacja protestancka w XVI wieku zapoczątkowała nowe odmiany piśmiennictwa komentarzowego, porzucając interpretacje scholastyczne, łacińskojęzyczne. W świecie naukowym powstawało wiele komentarzy różnych typów, rozpowszechnianych w nowoczesnej formie książkowej dzięki wynalazkowi druku (por. McGrath, 2005: 736–740). Zasada *sola scriptura* oznaczała nie tylko teologiczny priorytet *Pisma*, ale i zwrot ku dziełom kanonicznym w językach oryginalnych. Badacze reformacyjni przede wszystkim stawiali pytania o znaczenie tekstu pierwotnego. Podważono znaczenie łacińskiego tekstu *Wulgaty*, z którą średniowieczna teologia utożsamiała *Biblię*.

Najważniejsze metody interpretacji *Pisma* zawdzięczamy humanistom², chociaż wiadomo, że już pisarze wczesnochrześcijańscy, greccy i łacińscy (Klemens Aleksandryjski, Minucjusz Feliks, Laktancjusz, Prudencjusz, Hieronim³) „nie gardzili mądrością pogan i uczynili ją drogą do poznania Boga” (Hanusiewicz-Lavallee, 2009: 53–54). Humaniści renesansowi, realizując wobec badanych tekstów *Biblii recursus ad fontem*, wykorzystywali narzędzia intelektualne wykształcone dzięki studiom klasycznym oraz ściśle filologicznym. Pisarze i myśliciele tego nurtu (m.in. Lorenzo Valla, Francisco Jiménez de Cisneros, Jacques Lefèvre D’Étaples, Erazm z Rotterdamu, Guillaume Budé, Thomas

¹ Por. także pytanie skierowane do Jezusa przez młodzieńca: *Nauczycielu, co dobrego mam czynić, aby otrzymać życie wieczne?* Mt 19,16; Mk 10,17; Łk 18,18.

² Termin *humanizm* wprowadził F.I. Niethammer (1808) na określenie koncepcji pedagogicznej postulującej uznanie dziedzictwa kultury antycznej za podstawę wychowania i wykształcenia. Teologiczna interpretacja humanizmu, będąca integralnym elementem teologicznej antropologii, wskazuje na Boga jako na ostateczne źródło godności człowieka. Humanizm jako ideał wychowania eksponuje wagę integralnego i wszechstronnego rozwoju osobowości wychowanka, rozwoju odwołującego się do autentycznych wartości (Kowalczyk, 1997). We współczesnej nauce termin ten bywa odnoszony do prądu umysłowego, światopoglądu, idei, pojęcia bądź wartości (por. Urbański, 2008–2009: 23).

³ E.R. Curtius nazywał pierwszym humanistą (bez cudzysłowu) św. Hieronima (Borowski, 2009: 147–148).

More, George Buchanan, Juan Luis Vives, Johannes Reuchlin) uważali, że proces humanizacji, dokonujący się dzięki studiom klasycznym i ściśle filologicznym, dopełnia się i kulminuje dopiero w chrześcijaństwie (ibidem: 54–55).

Czołową postacią filologii europejskiej był Erazm z Rotterdamu. *Humanitas* Erazma oznaczała pogłębione studia nad dziedzictwem kultury chrześcijańskiej, na czele z hermeneutyką biblijną i patrystyką (ich zwieńczeniem była rozwijana przez niego *philosophia Christi*). Wyrazem tego były obszerne komentarze do *Biblii* i filologiczna precyzja przekładu, oparta na krytyce tekstu i ustaleniu jego postaci kanonicznej. Erazm wydał *Annotationes Valli* i Hieronima. Komentarze i parafrazy biblijne, na czele ze swym *Enchiridionem*, widział jako dzieła prowadzące ku odnowie chrześcijaństwa. Był samodzielnym komentatorem. Jego *Annotationes* w kolejnych wydaniach rozrosły się z 294 do 783 stron. Prace filologiczne Erazma zapoczątkowały szeroką eksplorację i interpretację słowa biblijnego (por. Koryl, 2009: 296 i nast.)⁴. Rotterdamczyk rozumiał swoją misję intelektualną jako misję odnowienia studiów teologicznych oraz swoistego odrodzenia wzoru życia i pracy twórczej św. Hieronima, humanizm w Europie nie skupiał się więc na sztukach wyzwolonych, lecz na teologii (Hanusiewicz-Lavallee, 2009: 56–57). Teolodzy humanistyczni byli żywo zainteresowani literackim czy też „retorycznym” aspektem *Biblii*⁵. *Sensu stricto* humanizm chrześcijański, jako program odnowy chrześcijaństwa, rozwijał się od XIV do połowy XVI wieku.

W Kościele katolickim w okresie potrydenckim ukształtował się nowy typ teologii, szczególnie szkolnej, która zmieniła radykalnie status *Biblii*. Podkreślono rolę Urzędu Nauczycielskiego Kościoła i pierwszeństwo jego sformułowań przed źródłami oryginalnymi (*Pismem Świętym* i Tradycją) (Kudasiewicz, 1991: 18). Gruntownie wykształceni filologicznie komentatorzy dążyli do odtworzenia wydarzeń opisywanych w *Biblii* oraz do rekonstrukcji *ipsissima verba* autorów biblijnych.

Polska filologia biblijna w XVI wieku rozkwitła na gruncie humanizmu chrześcijańskiego – pokazują to metody filologicznych analiz tekstu świętego, jak też intertekstualne odniesienia do osiągnięć humanistycznej egzegezy w Europie Zachodniej – do prac Erazma, Lefèvre’a, Estienne’a, Bezy. Odnowione zostały studia biblijne i patrystyczne (ukazała się nawet edycja pism ojców Kościoła).

⁴ Język uważał on za głównego wyraziciela *humanitatis*; w swym dziele *Lingua* zawarł przekonanie, że język ma służyć rewaloryzacji tego, co najgłębsze wśród aktów ludzkich, tzn. nadaniu pełnego sensu mowie (por. Koryl, 2009: 283).

⁵ Humanizm renesansowy jako praktyczną wiedzę na temat mowy rozwijał dialektykę – według reguł antycznych (*ars sermocinalis*), obok studium gramatyczno-retorycznego. Cycerońsko-kwintylianowska *litterarum scientia* weszła w zakres studiów teologicznych, a humanistyczny ideał *humanae litterae* znalazł swoje dopełnienie w studiach nad *sacrae litterae* (por. Koryl, 2009: 303–304).

Dużą rolę odegrali w tym Hozjusz i Kromer, a także Rej, Orzechowski, Frycz-Modrzewski, Czechowicz, Niemojewski, Krowicki, Skarga, Wujek. Janina Czerniatowicz i historycy kultury polskiej twierdzą, że humanistyczne studia biblijne wiodły prym w naukach filologicznych i historyczno-literackich, a ich zdobycze odegrały ważną rolę w rozwoju badań nad tekstami świeckimi (Czerniatowicz, 1969: 15–16; Otwinowska, 1974: 251).

Podkreśla się, że wprawdzie czynnikiem sprawczym tłumaczeń była polemika religijna, ale pracowali nad nimi zaprawieni w szkole humanistycznej filododzy (Rechowicz, 1975: 22), wykształceni głównie w Rzymie. Jezuici tworzyli własny system szkolny. Św. Ignacy Loyola w konstytucjach swoich polecał studiowanie *Summy teologicznej* św. Tomasza (ibidem: 24)⁶. Projekt studiów *Ratio studiorum* (1592–1773) nakazywał dokładnie wyjaśniać naukę katolicką na podstawie doskonałej znajomości *Biblii* i zasad dialektyki. Należało przytoczyć dwa lub trzy miejsca z *Pisma Świętego*, o wielkiej wadze dowodowej, przeanalizować pod względem filologicznym, porównać z kontekstem i innymi miejscami w *Biblii* oraz ze świadectwami ojców Kościoła, popartymi cytatami źródłowymi (Natoński, 1975: 101–103; por. Grzebień, 2006).

Dzięki wprężeniu w system szkolny humanizmu szkoły jezuitów przewyższyły poziomem wszystkie szkoły uprawiające nadal scholastykę. Wzorem Valli i Erazma zwracano uwagę na poprawność interpretowanych tekstów, skupiając się na sensie ścisłym. W argumentacji stosowano materiał zalecony przez Melchiora Cano: *Pismo Święte* i pisma ojców Kościoła – cytowane z dzieł autentycznych, postanowienia soborów, decyzje papieskie, opinie teologów i kanonistów; zarzucono odwoływanie się do katen i florilegiów (Rechowicz, 1975: 25). Także w twórczości pozaszkolnej jezuita uprawiali teologię humanistyczną.

Wybitnym mistrzem teologii pozytywno-kontrowersyjnej Kolegium Rzymskiego (wiadomo, że wzorem dla Wujka) był Robert Bellarmin. Jego metoda ukazywała naukę katolicką w świetle źródeł teologicznych, zmierzając do rozpatrzenia kontrowersji między katolikami i innowiercami w określonym porządku: Bellarmin podawał nazwiska autorów, którzy na ten temat pisali, następnie zwięźle i obiektywnie przedstawiał pogląd przeciwników, dokładnie wyjaśniał stanowisko katolickie (czerpiąc dowody z *Pisma Świętego*, z Tradycji i rozumu), w końcu zwalczał poglądy na podstawie argumentów z tych samych źródeł. Była to metoda scholastyczna dostosowana do nowych potrzeb, celowa pod względem logicznym i psychologicznym. Bellarmin jest autorem znakomitej pracy *Disputationes de controversiis* (Ingolstadii 1586–1593) (Natoński, 1975: 93).

⁶ Tomizm u humanistów budził najmniej sprzeciwów. System ten, godząc rozum z wiarą, opierał się na filozofii Arystotelesa, odznaczał się prostym i jasnym wykładem, wykorzystującym nie tylko – jak w średniowieczu – dedukcję, ale i indukcję. Na systemie tym bazował słynny uniwersytet w Salamance (por. Natoński, 1975: 371).

Wśród wybitnych humanistów polskiej szkoły teologii pozytywno-kontrowersyjnej znajdował się Stanisław Hozjusz (w którym rozczytywał się Wujek). Zasłynął on dziełem *Confessio*, którego pierwszą część wydano w Krakowie w roku 1553, całość zaś w Moguncji w roku 1557. *Konfesja* doczekała się około 30 wydań w wielu językach. Hozjusz umiał połączyć formalną erudycję humanistyczną z treściami teologicznymi. Był wielkim miłośnikiem Kościoła, szczególnie św. Augustyna (Rechowicz, 1975: 53–55)⁷.

Za najbardziej prężny ośrodek studiów teologii pozytywno-kontrowersyjnej w polskiej prowincji jezuitów uchodził Poznań z kolegium, którego rektorem był Jakub Wujek. Praktykowano tu dysputy szkolne (w przedmiocie kontrowersji) podczas jesiennej renowacji studiów. Na podstawie corocznych dysput w kolegium poznańskim wydano w Kolonii podręcznik, najpoważniejszy i jedyny w Polsce w XVI wieku: *Controversiarum aliquot praecipuarum fidei christianae succinctae et accuratae explicationes in Collegio Posnaniensi diversis temporibus in disputationem publicam per assertiones propositae* (Natoński, 1975: 97–99).

Pośród jezuitów byli utalentowani pisarze (Stanisław Warszewicki, Jakub Wujek, Piotr Skarga, Benedykt Herbst, Marcin Śmiglecki), chociaż zajęcia zewnętrzne w rozwijającej się prowincji nie pozwalały im podjąć działalności pisarskiej na większą skalę. Wedle istniejącej opinii, Wujek posiadał taki talent, że obok Hozjusza mógł się stać wielkim teologiem i najwybitniejszym przedstawicielem metody pozytywnej w teologii polskiej (Bracha, 1950: 186). W początkowym okresie pisarstwa z zakresu teologii pozytywno-kontrowersyjnej Wujek wyróżniał się w polskiej prowincji jezuitów. Pierwszy postawił wnikliwą diagnozę reformacji polskiej i obmyślił plan jej zwalczania. To jego praca opublikowana w 1570 roku w Krakowie: *Judicium albo rozsądek niektórych Katolików o Konfessyjej Sędmierskiej [...] W którym się fałsze i błędy tej to Konfessyjej po prostu pokazują, a prawda jednego Powszechnego Kościoła Rzymskiego sama się broni*, zainicjowała wydawanie pism polemicznych zakonu. Był to pierwszy podręcznik teologii porównawczej w języku polskim (Natoński, 1975: 118–119). Humanistyczny program perswazyjnej „teologii retorycznej”, zorientowany był na słowo skuteczne, poruszające emocje i wyobraźnię w podstawowej formie wypowiedzi – dialogu (Hanusiewicz-Lavallee, 2009: 75–81).

Także reformatorzy, zwłaszcza zaś Marcin Luter, rozwijali humanistykę o profilu filologiczno-retorycznym. Luter doceniał wagę znajomości trzech języków

⁷ Dzieła tego ojca Kościoła Hozjusz przeczytał sześć razy. Jak św. Augustyn, autor *Konfesji* myślał *Biblią*. Jego formację intelektualną kształtowały związki ze środowiskami humanistycznymi, a także wielostronna erudycja humanistyczna i teologiczna, w tym niezwykle silna rola książki. Wyniesione z domu rodzinnego zamiłowanie do czytelnictwa Hozjusz kultywował dalej według dominikańskiej reguły ustawicznego czytania, a realizowało się to m.in. podczas posiłków, zakupów, a także jako słuchanie lektora w przeróżnych okolicznościach życiowych (zob. Kalinowska, 2004: 37–48).

pomocnych w rozumieniu *Biblii*, zabiegał o należyty im status w wykształceniu i uzasadniał, że nie są one zagrożeniem dla języka rodzimego (Kuran, 2007: 34–35). Pozyskał do współpracy Filipa Melanchtona, który zadbał o zorganizowanie szkolnictwa nastawionego na naukę języków (w tym obowiązkową łaciny) i retoryki. Wielkie zasługi w rozwoju nowoczesnego szkolnictwa położył także Jan Sturm ze Strasburga. Wśród uczniów Melanchtona, Lutra i Sturma byli polscy studenci.

Szkoły w Polsce formowano na wzór humanistycznych gimnazjów europejskich. Takie były gimnazja w Elblągu, Gdańsku i Toruniu. W Pińczowie działał Grzegorz Orszak, żywo zainteresowany działaniami Melanchtona, a następnie także Piotr Statorius; zadbano tu o wprowadzenie języka polskiego w nauczaniu. W każdym wypadku znajomość retoryki sprawdzała się w sztuce prowadzenia dyskusji, które odbywano w ramach nauczania (Kuran, 2007: 32–43). Poszerzony kurs humaniorów wprowadziło poznańskie Gimnazjum Lubrańskiego pod kierownictwem Krzysztofa Hegendorfa – z programem poetyki i retoryki. Wiedzę o poezji i znajomość teorii prozy pogłębiały zarówno szkoły innowiercze, jak i katolickie, mające status kolonii Akademii Krakowskiej (np. Kolegium Nowodworskiego w Krakowie). Podkreśla się, że nauczanie poetyki oraz retoryki na podstawie traktatów teoretycznych i podręczników odgrywało szczególnie dużą rolę w szkolnictwie jezuickim. Kolegia jezuickie powstawały w Braniewie (już w 1564 roku), Pułtusk (1565), Wilnie (1569), Poznaniu (1571), Kaliszu (1581), Lublinie (1582). Programowo rozbudowywano tam teorię i nauczanie reguł, ograniczając lekturę pism autorów starożytnych i analizę tekstów. Wdrażano uczniów do samodzielnego układania mów i poematów łacińskich, poprzedzonego ćwiczeniami praktycznymi, zgodnie z zaleceniami *Ratio studiorum*. Od 1578 roku świetnie rozwijała się Akademia Wileńska (Piechnik, 1984; Paszcenda, red., 1994)⁸, z wybitnymi wykładowcami, żywo współpracująca z ośrodkami naukowymi w Europie. Edukacja humanistyczna (w szkołach średnich i wyższych) sprzyjała rozbudzaniu zainteresowań poetyką i współczesnymi kierunkami myśli teoretycznej w zakresie sztuki słowa (Cytowska, Michałowska, 1999: 24 i nast.).

Już od połowy XV wieku uprawiano w Polsce studia greckie (zob. Czerniatowicz, 1965). Po nauczycielach włoskich pierwszym Polakiem grekiem był Jerzy Liban z Legnicy. Imponujące zasoby naukowe gromadzono w bibliotekach prywatnych i klasztornych. Stanisław Grzępski miał w swej bibliotece dwa naj-

⁸ Nauki humanistyczne, filozofię i teologię szerzyło już kolegium jezuickie (od 1570), które poprzedziło Akademię Wileńską, a było typem szkoły humanistycznej (Piechnik, 1984: 79). Polscy jezuici uzyskali przywilej szerszego wprowadzania języka polskiego niż przewidywało to *Ratio studiorum*: w nauce katechizmu, przy komentowaniu *Pisma Świętego* i podczas wystawiania dialogów szkolnych (poza Polską były one łacińskojęzyczne) (ibidem: 87). Wkład jezuitów do nauki i kultury przedstawia w ujęciu historycznym tom studiów pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej (2004).

większe wówczas wydawnictwa biblijne: *Polyglottę* kompluteńską i *Biblię grecką* Hervagiusa; biskup płocki P. Wolski posiadał *Polyglottę* antwerpską (*Biblia Sacra Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine*, 1569–1572). Wspaniale zorganizowany był warsztat naukowy benedyktyna Tomasza Łysego ze Zbrudzewa (w jego pismach znajdowały się 24 woluminy glos do wszystkich niemal ksiąg biblijnych), co jest dowodem wysokiego poziomu nauki biblistycznej XVI-wiecznych polskich benedyktynów (Smereka, 1975: 230–234).

Pod wpływem sugestii polskich jezuitów wprowadzono wykłady *Biblii* do wszystkich kolegiów w Europie (projekt przewidywał wykłady tylko dla uniwersytetów). Korzystano obficie z kilkutomowego dzieła dominikanina Sykstusa ze Sieny *Bibliotheca sancta* (1566) i komentarza Jana Maldonata *Ars interpretandi absolutissima* (Coloniae 1577), z objaśnień *Nowego Testamentu* Franciszka Tolutusa SJ, komentarza do listów św. Pawła autorstwa Wilhelma Estiusa, komentarza Corneliusa a Lapide, ze zwięzłych i krótkich objaśnień Stefana Menochiusa SJ, które później dodano do *Biblii* Wujka. W kolegiach jezuickich tego czasu egzegezy *Pisma* dokonywano wedle dwóch szkół: Salmerona – tradycyjno-alegoryzującej, którą obrał Wujek; i drugiej – Maldonata – bardziej ścisłej i postępowej, widocznej w wykładach skryptyrystycznych Justusa Raba (Smereka, 1975: 251–252).

Analizowanie i interpretowanie *Pisma Świętego* ze stanowiska różnych konfesji owocowało twórczością pisaną oraz dysputami, w których postawy i poglądy argumentowano *Biblią*. Ważną rolę odgrywały translacje komentowane. Czytelnicy przekładów komentowanych otrzymywali dwa odmienne gatunkowo teksty: jeden – sakralno-artystyczny, zawierający przekaz fundamentalnej wagi – autorytatywny⁹; drugi – intelektualny, powstały z namysłu nad pierwszym i zapraszający do zatrzymania się w miejscach wymagających szczególnej uwagi. Było to istotne zwłaszcza w dobie reformacji i kontrreformacji, kiedy podawano w wątpliwość brzmienie i sens biblijnego tekstu, a niewłaściwe rozumienie narażało go na zniekształcenie, które, dzięki technice druku, rozpowszechniało się na wielką skalę.

Za polskich biblistów na miarę europejską uważa się Stanisława Murzynowskiego, Szymona Budnego i Jakuba Wujka – autorów translacji *Biblii* z komentarzami w języku narodowym (Smereka, 1975: 231)¹⁰.

Pierwszego komentowanego przekładu dokonał luteranin Stanisław Murzynowski z Suszyc (1528–1553), chociaż dość długo translacja ta uchodziła za

⁹ Problem autorytetu *Biblii*, jego genezy i warunków umożliwiających zrozumienie *Pisma Świętego* według arian i katolików omawia P. Wilczek (1997).

¹⁰ Rys humanistyczny niektórzy widzą już w komentarzu polskim *Żołtarza Dawidowego* Walentego Wróbla (wydanego przez A. Glabera w 1539 r.). Komentator stosuje średniowieczne zasady egzegetyczne, ale miejscami odwołuje się do różnic w wersji hebrajskiej i łacińskiej (Hanusiewicz-Lavallee, 2009: 64–65). J. Kamieniecki (2009) dostrzega w tym tekście traktat teologiczny i podkreśla konsekwentną alegoryczną interpretację *Psałterza*.

dzieło Jana Seklucjana¹¹. Autor – wychowanek humanistycznego gimnazjum w Królewcu – studiował na uniwersytecie w Wittenberdze pod kierunkiem Melanchtona, potem we Włoszech (Kossowska, 1968: 174). *Nowy Testament* w przekładzie Murzynowskiego ukazywał się etapami w latach 1551–1553. Najpierw ogłoszono drukiem *Ewangelię* według Mateusza – z obszernym komentarzem, następnie – jeszcze w tym samym roku – cztery *Ewangelie* – z nielicznymi tylko komentarzami, ale licznymi glosami na marginesach, a rok później *Dzieje i Pisma Apostolskie*. W roku 1553 ukazała się edycja całości *Nowego Testamentu*.

Szymon Budny (1530–1593) pochodził prawdopodobnie z Mazowsza, studiował w Krakowie i, być może, w Królewcu. Był katechetą kalwińskim w Wilnie, przeszedł na arianizm, a następnie został antytrynitarzem. Opublikował katechizm (Nieśwież 1562), spod jego pióra wyszły też dwa traktaty: teologiczny *O przedniejszych wiary chrystyjańskiej artykułach* (1573) oraz społeczny *O urzędzie miecza używającym* (1581). Jest autorem przekładów *Biblii* wydanej w Nieświeżu (1572), *Nowego Testamentu* (Łosk 1574, 1589) (ibidem: 256–283; Kamienniecki, 2002). Jego obszerny wstęp do czytelnika w tym dziele uważa się za rodzaj podręcznika krytyki tekstu *Nowego Testamentu*, jest to pierwsza praca tego rodzaju w języku polskim (Smereka, 1975: 238).

Jakub Wujek – Wielkopolec z Wągrowca (1541–1597), teolog Societatis Iesu, po ukończeniu wągrowieckiej szkoły cysterskiej studiował we Wrocławiu, prawdopodobnie w humanistyczno-reformacyjnej szkole witemberskiego mistrza Andrzeja Winklera, następnie zaś w Krakowie. Zdobywanie wiedzy filologicznej, filozoficznej i matematycznej kontynuował w Wiedniu. Tu uzyskał tytuł magistra filozofii, studiował grekę u Wolfganga Tyrringera; hebrajski i syryjski u orientalisty Jana Albrechta Widmanstettera. Niedługo potem udał się do Rzymu, gdzie wstąpił do zgromadzenia jezuitów i rozpoczął studia teologiczne w Kolegium Rzymskim, pogłębiając wiedzę z zakresu języków biblijnych u Toletusa i Eliana. Studia z teologii uwieńczył doktoratem w Pułtusku, tu także otrzymał święcenia kapłańskie. Był wykładowcą Akademii Wileńskiej. Ceniony jako autor pierwszych prac teologiczno-kontrowersyjnych i przekładowych (*Iudicium, O naśladowaniu Chrystusa* Tomasza à Kempis, *Katechizm* Piotra Kanizjusza), zasłynął *Postyllą katoliczną*, bardzo dobrze przyjętą. Pomimo absorbującej pracy w kolegium poznańskim i w siedmiogrodzkim Koloszwarcze, dokonał zleconych mu przez starszych zakonu komentowanych translacji *Nowego Testamentu* (1593), *Psalterza* (1594) i *Biblii* (wydanej pośmiertnie w roku 1599), które miały się stać perłami w skarbnicy języka, wiary, ducha, kultury i umysłowości Polaków.

¹¹ O badaniach nad autorstwem nowotestamentowych translacji Murzynowskiego zob. Łuczak, 2001: 172–173; Kossowska, 1968: 174.

Ustalenia metodologiczne

Przedmiotem mojej uwagi w niniejszej rozprawie są trzy komentarze (wraz z głosami marginesowymi) do *Pisma Świętego* w przekładzie filologów: Stanisława Murzynowskiego – w *Ewanjeli* Mateuszowej (1551) (sporadycznie także w pozostałych dokonaniach przekładowych) – nazwany *Wykładem po kapitulech przydanym*; Szymona Budnego w *Nowym Testamencie łoskim* (1574) – zatytułowany *Przypiski*, a także *Przedmowa w Biblii nieświejskiej* (1572); wreszcie komentarz Jakuba Wujka w *Nowym Testamencie* (1593) pod nazwą *Nauki i przestrogi*¹². Teksty te ukazały się w odstępach około dwudziestoletnich. Spośród trzech wymienionych autorów Murzynowski i Wujek przewidzieli oraz zrealizowali komentarz równoległy względem tekstu biblijnego, usytuowany pod rozdziałami i wyróżniony mniejszą czcionką. Budny zaplanował wyczerpujący komentarz w *Biblii nieświejskiej*, o czym świadczą odsyłające do niego glosy marginesowe, jednak przeciwności losu nie pozwoliły go zrealizować. Ziścił się on w *Nowym Testamencie łoskim* i przybrał formę głębokich, szeroko zakrojonych rozważań krytycznych (z implikacjami hermeneutycznymi), zgromadzonych w osobnej, końcowej części edycji.

Koncentrując się na cechach tekstu renesansowych komentarzy biblijnych, chciałabym pokazać narodziny polskiego humanistycznego języka naukowego i w miarę możliwości scharakteryzować jego wczesną postać. Renesansowe komentarze biblijne winny być traktowane jako pierwociny polskiego języka naukowego w jego odmianie humanistycznej, co postaram się udowodnić w niniejszej pracy. Naukowość komentarza Wujka w *Biblii*, wywnioskowaną z przedmiotu rozważań autora, sygnalizowałam już w 1996 roku¹³. Zagadnienia lingwistyczne Wujkowej analizy filologicznej tekstu przedstawiłam systematycznie, skupiając się na czynnościach badawczych komentatora jako filologa i teologa¹⁴. Dokonawszy (w dostępnym zakresie) porównania komentarza Wujka w redakcji autorskiej (1593, 1594) i skorygowanej (1599), zwróciłam uwagę na zasługi jezuitkich filologów z komisji cenzorów, którzy nie zmienili tekstu autora, lecz miejscami dodali komentarze własne, na wysokim poziomie naukowym¹⁵. Podjęłam także problematykę gatunku tekstu komentarza¹⁶.

¹² Komentarz w *Psałterzu* nosił nazwę *Annotacyje*, w *Biblii* otrzymał tytuł *Wykłady miejsc trudniejszych*.

¹³ Komentarz ks. Jakuba Wujka w *Biblii 1599 jako XVI-wieczny tekst naukowy* (Sobczykowa, 1996).

¹⁴ W monografii *Mysł o języku w komentarzu biblijnym ks. Jakuba Wujka* (Sobczykowa, 2001a).

¹⁵ *O wartości językoznawczej komentarza w Biblii Jakuba Wujka* (Sobczykowa, 2000).

¹⁶ *Komentarz biblijny Wujka jako gatunek XVI wieku* (Sobczykowa, 2007a), w odniesieniu do Wujka i Murzynowskiego w artykule *O humanistycznej polszczyźnie naukowej w XVI w. „Philologia ancilla theologiae”* (Sobczykowa, 2007c).

Dzięki pracom Stanisława Gajdy (1982, zwłaszcza s. 112–113), Antoniego Furdala (1982), Aleksandra Wilkonia (2002), Anny Starzec (1999) polszczyzna naukowa jest dziś dobrze znana i opisana. Poświęcono jej uwagę zarówno w zakresie nauk humanistycznych (Mikołajczak, 1992), jak i ścisłych (Gajewska, 2004). Uczyniono to przede wszystkim w odniesieniu do współczesności, ale i historii, np. Mieczysław Bąk (1984), Jerzy Biniewicz (1996, 1999, 2007) scharakteryzowali początki języka nauk ścisłych. Dostrzeżenie najwcześniejszej fazy nauk humanistycznych wymaga spojrzenia w stronę teologii i biblistyki, postrzeganych dziś jako domeny religijne, oddzielane od nauk świeckich. Danuta Ostaszewska, badając wczesne polskie teksty naukowe, stwierdziła, iż brak w nich podstawowej dla takich wypowiedzi struktury – rozważania: „XVI-wieczny podmiot wypowiedzi naukowej opisuje, a nie rozważa” (Ostaszewska, 1994: 93); komponent rozważania zaś uznany został przez autorkę za „rezultat późniejszego dążenia wszystkich gałęzi nauki do ścisłości przedstawiania” (Ostaszewska, Sławkowa, 1996: 9). Ustalenia te obarczone są jednak niedoskonałością materiału źródłowego, zebranego w wyborach tekstów¹⁷, w których komentarz biblijny nie jest reprezentowany. Wydaje się, że włączenie w zakres badań tekstów polskich renesansowych biblistów pozwoli przesunąć początki polskiego humanistycznego języka naukowego w przeszłość i ujawni jego istotne cechy.

Na wartości filologiczne czy nawet lingwistyczne komentarza biblijnego Wujka zwracano już uwagę w historii biblistyki polskiej, literatury i języka: ks. Antoni Szlagowski (1907) podkreślił wartości komentarza jako tekstu głęboko naukowego (s. 241), przekład *Biblii* z 1599 roku uważał zaś za dzieło teologów i lingwistów (s. 237). Badacz dzieła Wujkowego, ks. Władysław Smerka, wysoko ocenił pod względem biblijnym i teologicznym translację i komentarze z 1593 roku na tle osiągnięć egzegezy potrydenckiej (Smerka, 1966: XXXVI), podkreślił też zasługę Wujka jako autora polskich traktatów teologicznych (s. XV), nawiązując tym samym do spostrzeżenia Witolda Taszyckiego (1953: XXIX) o zasługach Wujka i Skargi dla rozwoju języka polskiego w funkcji pełnionej dotąd głównie przez łacinę. Maria Kossowska w swym dogłębnym studium o *Biblii* w języku polskim (Kossowska, 1968) dostrzegła dużą erudycję, szerokość i głębię spojrzenia w komentarzu Murzynowskiego, pisanym wszakże polszczyzną potoczną (s. 173), doceniła ściśle filologiczne dociekliwe objaśnienia w glosach *Biblii brzeskiej*, o funkcji interpretacyjnej, rzeczowej i dydaktycznej (s. 237–242). Uczona podniosła problem krytyki tekstu Budnego, widoczny w przedmowie *Nowego Testamentu i Przypiskach* (s. 277–278), oraz wnikliwych analiz filologicznych komentarza Wujkowego w *Nowym Testamencie*. Barbara

¹⁷ Oprócz dzieł Grzepskiego, Falimirza i Glabera – eksploatowanych w całości – podstawą badań były zbiory W. Taszyckiego (1969), S. Vrtela-Wierczyńskiego (1977) oraz S. Borawskiego i A. Furdala (1980).

Otwinowska (1974) dostrzegła analizy lingwistyczne dokonywane w „przypiskach” polskich biblistów. Również Irena Kwilecka (1992: 292) doceniła wagę problematyki pracy przekładowej i komentatorskiej J. Wujka. Badaczka stylu *Nowego Testamentu* Wujka, Danuta Bieńkowska (1990), zauważyła znaczenie glos marginesowych tłumacza, natomiast w monografii na temat stylu jego translacji wspomniała o komentarzach egzegetycznych, należących do aparatu naukowego (Bieńkowska, 1992: 15). Zwróciła uwagę na językoznawczą wartość interpretacji Wujka pomieszczonych w *Naukach i przestrożach*, pisząc o komentatorze, iż daje w nich „prawdziwy pokaz swojej wiedzy o języku, głównie zaś uznania dla źródeł greckich” (ibidem: 116). Zakrojoną szeroko i kompletnie pod względem źródłowym pracę poświęcił polskiej filologii biblijnej doby reformacji i kontrreformacji David A. Frick (1989), podkreślił w niej ówczesny rozwój technik filologicznych i języka służącego do ich opisu¹⁸.

Przystępując do oglądu języka najwcześniejszych polskich tekstów humanistycznych, wkraczam w zagadnienia stylu.

W antropologiczno-kulturowej teorii stylu utrzymuje się, iż jakościami konstytutywnymi dla każdego stylu są wartości, które stanowią zespół treści i perspektyw światopoglądowych, narzucających pewne preferencje językowe (Bartmiński, 1981: 38). Ich eksponentami na poziomie tekstu są elementy językowe z różnych poziomów: morfologicznego, leksykalnego, składniowego, semantycznego. Pytając o wartości (cechy) stylu naukowego widoczne w badanych tekstach, wskażemy: ścisłość, abstrakcyjność i jasność (Bartmiński, 1991: 34); założoną racjonalność naukową¹⁹ typu logicznego (według zasady przyczynowo-skutkowego łączenia zdarzeń i wnioskowania); poznawczą postawę wobec rzeczywistości, wymuszającą ocenę rozmaitych zjawisk pod względem ich prawdziwości; obiektywny punkt widzenia (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, 2009: 120)²⁰. Dostrzeżemy również właściwą tekstem nauko-

¹⁸ „[...] in these chapters we can trace the development and appropriation of philological techniques and a language to describe them” (Frick, 1989: 251). Badacz postulował także szczegółowe studia nad leksyką ówczesnej filologii, co zilustrował terminologią z pola znaczeniowego ‘translacji’.

¹⁹ Naukowość zakłada jako podstawową kategorię rozum, w odróżnieniu od rozsądku. Tak np. (w filozofii Kanta) rozum teoretyczny oznacza „całość wyższych możliwości poznawczych człowieka” (Żelazny, 1996: 178), natomiast rozsądek pozostaje w granicach doświadczenia i oznacza „rodzaj apriorycznej władzy poznawczej, której funkcją jest organizowanie zjawisk (danych naocznych) w porządek kategorialny” (Bytniewski, 1996: 178).

²⁰ W *Przewodniku po stylistyce polskiej* (Gajda, red., 1995: 400–401) wymienia się: abstrakcyjność; ścisłą logiczność, jasność, eksplicytność, zwięzłość; obiektywizm. Współdziałają one z funkcją poznawczą. Dominuje logiczność, osiągnięta poprzez uporządkowanie treści, systematyczne, klarowne przedstawienie informacji, przejrzystą konstrukcję architektoniczną tekstu, jednoznaczne definicje, precyzyjne i zrozumiałe przedstawianie pojęć, formułowanie niesprzecznych twierdzeń i wyciąganie poprawnych logicznie wniosków.

wym zwięzłość i dialogowość, która jest realizowana wielorako (Gajda, 1988: 187).

Rejestr cech stylu naukowego według Aleksandra Wilkonia (2002: 266) obejmuje: 1) dążenie do obiektywizmu²¹ i pisanie/mówienie prawdy; 2) dominację funkcji poznawczej języka przy ograniczeniu innych; 3) dążenie do jednoznaczności przekazu osiągnęte poprzez: a) definiowanie pojęć niejednoznacznych; b) stosowanie specjalnej terminologii; c) stosowanie kodów niewerbalnych; d) wysoki stopień organizacji tekstu i jego intelektualno-logicznej spójności; 4) dominację asercji w zakresie modalności; 5) daleko idącą intertekstowość związaną z wymogiem informowania o stanie badań, pracach wcześniej opublikowanych, stąd zaś wynikają: a) zasada cytowania; b) informacje bibliograficzne i przypisy; c) stosowanie skrótów; d) zamieszczanie streszczeń w obcych językach. Cechy te można odnaleźć w badanym materiale XVI-wiecznym.

Interesujące nas teksty stanowią kategorię dyskursu, będącą formą użycia lub zdarzeniem komunikacyjnym (van Dijk, 2001: 14), a więc zależną od sytuacji, uczestników komunikacji, ich intencji, przekonań, okoliczności²². Jego istotą jest odwołanie do myślenia dyskursywnego, tzn. racjonalnego, opartego na argumentacji logicznej, wyjaśnianiu i uzasadnianiu stawianych tez – systematycznym roztrząsaniu jakiejś kwestii o określonej randze poznawczej (Żarnecka-Biały, 1999: 27)²³.

Teksty, które stanowią przedmiot niniejszej rozprawy, są jednorodne pod względem gatunku. W teorii tekstu pojęcie gatunku „dotyczy wypowiedzi, czyli takich zachowań mownych, które możemy zinterpretować, uwzględniając aspekty: ideacyjny (poznawczy, semantyczny), formalno-kompozycyjny, prag-

²¹ Możliwość obiektywnego opisu procedur naukowych (struktury i własności nauki) przez uczonych bywa także kwestionowana, aż do postaci totalitaryzmu antynaukowego (Życiński, 1983: 187).

²² Por. definicję terminu *dyskurs* w *Słowniku terminów literackich* w znaczeniu 2., u Benveniste'a: „typ wypowiedzi, w której uzewnętrznia się podmiot mówiący oraz relacje zachodzące między nim a adresatem; struktura d. ogniskuje się wokół 1. i 2. osoby l. poj., jego przeciwstawieniem jest swoiście rozumiane opowiadanie historyczne [...], z którego podmiotowość i odwołania do odbiorcy zostały wyeliminowane, wypowiedź zaś koncentruje się wokół 3. osoby i stanowi sprawozdanie przedstawiające fakty i zdarzenia” (Głowiński, 1998: 114).

²³ Por. pierwsze znaczenie terminu *dyskurs* w *Słowniku terminów literackich*: „w znaczeniu tradycyjnym – wypowiedź zrygoryzowana logicznie, operująca argumentacją, traktowana jako przeciwstawienie wypowiedzi, w której dominują elementy perswazyjne bądź ekspresyjne, a także – wypowiedzi lit. (choć elementy d. w niej występują, np. w formie komentarza autorskiego w powieści” (Głowiński, 1998: 114); jako trzecie definiuje się znaczenie szersze (przyjęte za M. Foucault): „[...] uwarunkowane historycznie i epistemologicznie reguły budowy wypowiedzi, właściwe danej dziedzinie ludzkiej działalności. W ujęciu Foucault kategoria dyskursu wiąże się z zainteresowaniami historią nauki i myślenia i ma odniesienia ogólne (np. poszczególne dziedziny nauki jako swoiste d.), obejmuje najbardziej generalne reguły budowania wywodu, operowania pojęciami itp.” (ibidem: 114–115).

matyczny i stylistyczny” (Witosz, 2005: 127). Określa się również gatunek jako typ „tekstów blisko spokrewnionych, mających tę samą (lub podobną) funkcję, dystrybucję semantyczną i formalną określonych cech językowych oraz związek z kulturą i pragmatyką komunikacji danej wspólnoty etnicznej” (Wilkoń, 2002: 200). Podkreśla się, że gatunek jest konstruktem teoretycznym – zespołem reguł normalizujących działania językowe w pewnych typowych sytuacjach komunikacyjnych²⁴.

Komponent stylistyczny jest traktowany jako odrębny poziom tekstu, wiadomo jednak, że funkcję stylotwórczą pełni jego temat i struktura (Witosz, 1999: 44–45).

Tekst, będąc rezultatem określonego działania językowego, może być badany i jako produkt, i jako proces, gdyż „w tekście gotowym pisany czy zapisany utrwalony jest proces powstawania” (Wilkoń, 2002: 38). Dostrzeganie procesualności tekstu jest związane z kategorią podmiotowości autora, eksponowaną w niniejszym opracowaniu. Terminy *tekst* i *wypowiedź* używane są synonimicznie, gdyż reguły tworzenia tekstu są neutralne wobec opozycji mowa/pismo (Witosz, 1997: 50–51).

Współczesna typologia gatunków naukowych Wilkonia (2002: 258 i nast.), modyfikująca typologię Gajdy (Gajda, 1982), opiera się na następujących kryteriach: funkcje dominujące (teoretyczno-syntetyczna, empiryczna, informacyjna, praktyczno-techniczna lub dydaktyczna), formy podawcze²⁵ (analityczno-opisowa; interpretacja: rozważanie, komentarz; struktura narracyjno-faktograficzna), typ przekazu (pisemny, ustny, wygłaszanie przygotowane), struktury wypowiedzi (monolog, dialog), sposób osobowego wyrażania nadawcy, długość wypowiedzi, obecność kodów niewerbalnych. Uzupełniając gatunki naukowe wyodrębnione przez Gajdę, Wilkoń wymienia jeszcze m.in. rozprawę, reprezentowaną przez komentarz, egzegezę, roztrząsanie (Wilkoń, 2002: 262). Jak sądzę, mówiąc o komentarzu, badacz nie ma na myśli XVI-wiecznego komentarza biblijnego, ale ujęcie takiej nazwy genologicznej otwiera możliwość sprecyzowania gatunku według przyjętych kryteriów.

Jako podstawowe właściwości struktury rozważająco-komentującej Aleksander Wilkoń (2002: 159) podaje: dążenie do uogólnienia, problematyzowania, dążenie do zwięzłości, intelektualizację, logiczność rozumowania, abstrakcyjność (nawet komentarzy narracyjnych), zależność od tekstu przedmiotowego, przykład z jednego systemu pojęciowego na inny, wysoki stopień retoryczności

²⁴ „To kulturowo i historycznie ukształtowany, ujęty w społeczne konwencje sposób komunikowania się – wzorzec organizacji komunikatu”, którego składnikami są: kompozycja (segmenty, związki między nimi), warunki pragmatyczne (relacje nadawczo-odbiorcze, kontekst życiowy), aspekt kognitywny (treść) (Zduńkiewicz-Jedynak, 2008: 77).

²⁵ W tradycji badawczej nazywa się je *strukturami*.

w zakresie budowy tekstu i kolejności operacji werbalno-intelektualnych, tzn. bardzo wysoki stopień organizacji mentalnej tekstu.

Cechy humanistycznej polszczyzny naukowej, charakterystyczne dla gatunku komentarza biblijnego, można rozpoznać w autorskich tekstach trzech XVI-wiecznych tłumaczy komentujących *Biblię*. Są to krótsze lub dłuższe teksty pisemne o funkcji informacyjnej, dydaktycznej z elementami teoretycznej – nastawione na funkcję poznawczą języka (wyjaśnianie) połączoną z przekonywaniem, w strukturach monologowych (z elementami dialogizacji) i formach podawczych interpretacji (rozważanie, komentarz – struktury argumentacyjne). Komentarz jest nastawiony na przedmiot, tj. tekst, który go warunkuje i który podlega oglądowi. Dysponuje adekwatną terminologią i metodami badań, które wykorzystują intertekstowość. Ma także aparat pomocniczy z jemu właściwymi gatunkami²⁶.

Czynności badawcze komentatorów wchodzą w zakres ideacyjny (treści) gatunku. Struktury tekstu są rezultatem działań podmiotów autorskich (zidentyfikowanych) i na nich w niniejszym opracowaniu skupiam uwagę. Tekst odzwierciedla nie tylko stereotypowy, utrwalony społecznie wzór wypowiedzi, ale obejmuje też to, co indywidualne, skorelowane z osobowością autora (Dobrzyńska, 1996: 21). Współcześni tekstolodzy uważają podmiot za kategorię związaną ze stylem najściślej, „ponieważ to podmiot wypowiedzi integruje zarówno wartości stylu, jak i jego tekstowe eksponenty” (Witośz, 2009: 115). Stylistyka, widziana przez pryzmat komunikacjonizmu, lingwistyki pragmatycznej, kognitywizmu, genologii i lingwistyki kulturowej, eksponuje „poznawcze, aksjologiczne i emocjonalne zaangażowanie człowieka w charakter społecznych interakcji, w konstrukcję obrazu własnej osoby i obrazu innych jednostek, w ustanawianie relacji między ja a otaczającym światem rodzimej i obcej rzeczywistości” (ibidem: 116). W odniesieniu do opisywanego gatunku podkreślę wagę relacji między podmiotem komentującym a Bogiem. Komentator ustala swą podmiotowość. Interpretujące „ja” jest „interpretacyjnie skonstruowane” (Ricoeur, 1989: 265), to znaczy skonstruowane zgodnie z rozumieniem komentatora, jego intencją, emocjami, regułami, które akceptuje, i ideologią, którą wyznaje (por. Bogdanowska, 2003: 82)²⁷.

²⁶ S. Gajda definiuje komentarz jako tekst poboczny – jeden z elementów struktury tekstu, do których zalicza się: dygresje, uwagi i ekskursy (zaznaczone interpunkcyjnie, umieszczone w przypisie lub wydzielone w osobnym akapicie); cytaty (przytoczenia dosłowne lub parafrazy); przypisy i odsyłacze bibliograficzne oraz materiał ilustracyjny w postaci przykładów w języku naturalnym lub formalnym czy też wyrażony środkami ikonicznymi, jak mapa, wykres, fotografia (Gajda, 1982: 154–157). Charakterystyka ta przystaje również do komentarza biblijnego.

²⁷ Autorka definiuje pojęcie komentatora, przyznając mu następujące cechy: „To ten, który wybiera przedmiot komentowania i decyduje, jakie jego aspekty uwydatnić, a jakie pominąć; ten, który – jak każdy mówiący podmiot – określa perspektywę, z jakiej ów przedmiot będzie

Leksykę koncentrującą się wokół pojęcia komentowania poświadcza na interesującym nas etapie rozwojowym *Słownik polszczyzny XVI wieku*, odnotowując hasła: *koment* (5) – ‘pisemne objaśnienie trudnego tekstu lub wyrazu w tekście, komentarz’, *kommentarz* (18) – ‘pisemne objaśnienie trudnego tekstu lub wyrazów w tekście’ (w drugim znaczeniu to ‘utwór, dzieło o treści historycznej lub politycznej’ z derywatem deminutywnym *kommentarzyk*); *kommentator* (2) – ‘ten, kto coś objaśnia, tłumaczy’; podaje też synonimy leksemów *koment* i *kommentarz*: *gloza*, *głozowanie*, *objaśnianie*, *tłumaczenie*, *wyjaśnienie*, *wykład*, *wyłożenie*.

O istocie komentowania w świadomości ludzi doby renesansu wiele mówi wejrzenie w dzieło ówczesnego leksykografa – Jana Mączyńskiego. Interesujące nas pojęcie związane z działalnością mentalną człowieka znajduje się w artykule hasłowym skonstruowanym wokół łacińskiego *verbum deponens comminiscor*. Objasnienie etymologiczne odsyła do podstawowego rzeczownika *mens*²⁸ (z prefiksem *con-*), a definicja ustala podstawowe znaczenie pojęcia czynności wytwórczej ‘ukształtowania się w umyśle tego, co nie jest’: *cum finguntur in mente quae non sunt*, oddane zaś jest ono polskimi czasownikami *zmyślam*, *wymyślam*. Zwłaszcza drugi z nich naprowadza na konceptualizację twórczego myślenia, co potwierdza para synonimów *confingere & comminisci aliquid/ wymyślić a wyrzucić nieco*, a także rzeczownik *commentum* z polskimi ekwiwalentami *zmyślenie*, *wymysł*, *commentitius*, *ut commentitia res*, *zmyślona rzecz*²⁹. Jeszcze bardziej precyzuje rozpatrywane pojęcie *frequentativum commentor*, oddane przez ‘zmyślam, myślę sam w sobie, rozważam sam w sobie’, następnie *commentatio* – ‘wymysł’ i wreszcie *commentarius sive commentarium* z ekwiwalentem polskim ‘wykład, wyrozumienie pisma’. Spolszczony rzeczownik *koment* znajdujemy też

postrzegany, i wyznacza granice jego istnienia w przedstawieniu. Ten, który odsłania w komentowaniu emocje, jakie przedmiot w nim wywołuje, i ten, który doбира właściwe dla ich wyrażenia środki. Komentator to nie tylko ten, który zabiera głos, ale i ten, który działa; jest sprawcą komentarza, a nie jedynie biernym jego odtwórcą. To ten, który nadaje zamierzony przez siebie kształt rozważaniom i obiera cel, jakiemu mają służyć. A przede wszystkim ten, który ustanawia rządzące komentowaniem reguły” (Bogdanowska, 2003: 81).

²⁸ *Mens* – o znaczeniu ‘rozum, umysł, pamięć’ (Sławski, 1958–1965).

²⁹ F. Sławski widzi tu uzasadnienie rozwoju znaczenia w innym kierunku – ‘tego, co nieprawdziwe’, potwierdzonego w polszczyźnie historycznej. Odnotowuje dwuznaczność czy też dwuwartościowość ówczesnego leksemu: ‘uwagi interpretujące, objaśniające tekst lub wydarzenie; wymysł, łgarstwo’. Jako jego pierwowzór łaciński podaje *commentarius* – ‘zbiór zapisków, pamiętnik; objaśnienie, komentarz’, pochodzący od czasownika *commentari* – ‘rozważać, studiować, robić notatki, objaśniać’ (rejestruje też postać przyswojoną dokładnie *komentariusz* – ‘komentarz, pamiętnik’). Wskazuje poza tym inny rzeczownik XVI-wieczny *koment* – ‘komentarz’, ale i ‘wymysł, łgarstwo’, oparty na łacińskim z tej samej rodziny, *commentum* – ‘wynalazek, pomysł; wymysł, kłamstwo; pismo, utwór; objaśnienie, komentarz’. To, że XVI-wieczne *zmyślić* nie musiało mieć nacechowania negatywnego, pokazuje tekst Budnego, który pisze o terminie biblijnym *propitiatorium* – ‘przebłagalnia’, iż go *tłumaczowi Łacińskiemu wolno było zmyślić i do Biblij włożyć* – [B 8v (16)]. (Stosowane skróty zostały objaśnione na s. 281–282).

pod hasłem *glossa* (potraktowany synonimicznie do leksemu *glozowanie*): *Miasto komentu albo glozowania*. Hermeneutyczną istotę tych współzależnych pojęć podaje definicja hasła *glossematicus*: *Który wykład czyni ku wyrozumieniu ksiąg*.

Obraz leksykograficzny leksemów z pola pojęciowego *komentowania* w ówczesnej polszczyźnie pokazuje, że należą one do kręgu leksyki intelektualnej, nazywającej procesy mentalne, w szczególności zaś skierowane są ku objaśnianiu i rozważaniu sensu tekstu. Jednostki leksykalne języka polskiego, oglądane jako ekwiwalentne wobec leksemów języka wysokiej kultury umysłowej, ukształtowanego w długiej tradycji literackiej, uzyskują w ten sposób nobilitującą legitymację swego rodowodu i funkcji.

W niniejszej pracy przedstawiam cechy gatunkowe komentarza biblijnego. Zgłębiając aspekt merytoryczny analizowanych tekstów, pokazuję założenia i dokonania ówczesnej krytyki tekstu (aparatus krytyczny i procedury filologiczno-krytyczne), świadomość zasad i rozwiązywanie problemów translacji, opisywanie struktur tekstu przez komentatorów, podejmowane przez nich procedury hermeneutyczno-egzegetyczne. Zatrzymuję się nad aspektem kompozycyjnym, aby skupić uwagę przede wszystkim na strukturach komentująco-rozważających (argumentacji), zwłaszcza na schematach rozumowania (w tym – charakterystycznych konstrukcjach składniowych), przedstawiam sposoby i funkcje odtwarzania wypowiedzi. Obserwuję też architekturę tekstu (sygnały delimitacji tekstu, sygnały tematu wypowiedzi, sposoby odsyłania). Kierując się ku zagadnieniom pragmatycznym, charakteryzuję sposoby wyrażania intencji, ekspozyty relacji nadawczo-odbiorczej, rozważanie pytań, przejawy komunikacji mówionej. Omawiam cechy stylowe właściwe językowi naukowemu: logiczność, abstrakcyjność i ścisłość; zwracam uwagę na leksykę intelektualną oraz ekspozowanie kategorii nauki w świadomości komentatorów.

Skupienie uwagi badawczej na tekstach polskich biblistów złotego wieku powinno zaowocować rozpoznaniem źródeł polskiego humanistycznego języka naukowego w gatunku komentarza, który potrafi sprostać wymaganiom nauki humanistycznej swego czasu.

Joanna Sobczykowa

On an academic humanistic Polish language of the „golden age”

Wujek – Budny – Murzynowski

Summary

Renaissance Bible commentaries of Stanisław Murzynowski, Szymon Budny and Jakub Wujek were created in relation to text translations which constituted a core subject of interest by contemporary philology and theology. Their crux of the matter constituted philological-critical considerations and establishments, formulated with the use of terminology adjusted to the academic-research tool in this field of knowledge, that is a theological and philological, grammatical, textological and translational in a typically academic language, meaning Latin or Polish. A research technique of biblical philologists is rich in source texts in biblical languages constituting the basis of translation. What is described is the certainty (authenticity) of texts, books, biblical places, and opinions leading to authoritative decisions.

What is taken into account is a Polish tradition with the latest achievements in translation, an extrabiblical comparative literature, patristic commentaries (mainly by Wujek), contemporary philological, theological and nature works by Suidas, Calepin, Gesner, Perottus, Plinius, Budeus, Erasmus, Calvin, Luther, Bullinger, as well as rethoric works by Cicero and philosophical ones by Socrates.

References to the establishments made by the researchers from contemporary or earlier epochs, as well as other places of texts commented upon or commenting on, typical of academic genres, constitute a thick intertextual network linguistically expressed in an already conventionalised way. The texts under investigation have qualities typical of their times: 1) terminology that is not conventionalized yet, 2) explicitness of many metatextual formulas, structured in a syntactically developed way, 3) a different text shape depending on its syntactic (in)dependence, 4) interactivity of a colloquial type, 5) expression of courtesy and a friendly attitude towards readers.

A 16th century biblical commentary is given qualities considered nowadays as characteristic of an academic style: an intellectual nature, objectiveness, logic, abstractedness, concision, precision, coherence, clarity, comprehension and intellectual and emotional expressiveness. Taking care of concision and logic of the lecture, especially visible in Budny and Wujek, proves an

important dividing line of academic communication in national languages in the 16th century. Its dominant cognitive function is without a doubt, even when taking account an accompanying persuasive function, justified in a text directed at polemics and taking existential reception for granted. Aiming at objectivism and text truth is accelerated by the exponents of certainty, confirmation and negation.

At the level of text organization and its intellectual-logical coherence, an academic nature is reflected in an expositional-argumentative structure of consideration/ comprehension/ argumentation which is a stylistic determinant of this genre and determines a high level of a mental text organization. At that time, other academic texts were finished with descriptions and were devoid of considerations. It is proved by numerous formulas of proving, concluding and other logical operations. Generalizations, problematization, translation from one national system into another, numerous definitions are used. Graphic functional differentiations of separate parts of a text and margins around a biblical text and comments serve the exposition of a rich supportive tool. Lists and explanations of critical (also nonverbal) footnotes and qualifiers, bringing a biblical text closer to an original version, that is possibly untouched, tables, comparative and subject indexes (registers) make it possible for a reader to read a thoroughly intellectualized text, as well as give a sense of the logic and coherence of a notional system.

Budny and Wujek in particular worked out an academic and functionalised style maintained within a discipline of an academic genre. Both deserve the attributes of the clarity of thought and precision of expression proving a high culture and mental discipline. Wujek's contribution to the development of an academic style consisted in a consolidation of style features thanks to a developed part of a commentary. Wujek's text is struck by conciseness, clarity of arguments and system of intertextual references, both in comments under the text and in margin glossaries. Hence, the very author is mentioned in the first place in the subtitle.

Undoubtedly, the Polish Renaissance already possesses a humanistic discourse (a community system of thinking and communicating) based on an ancient tradition and stretching over a general vision of the world nowadays. Cognitive strategies at the beginning of an academic (also humanistic) Polish combine an academic and colloquial interpretative perspective.

A penetration of commentaries allows for a statement that the level of Polish has raised thanks to a versatile insight into the Holy Bible translated and described in the manner of faith. An important factor in developing a Polish language and culture was Latin, uniting a European community of spirit, intellect and values. Its treasury was books, treating about the value of humankind, since the Ancient times, and above all dignity of humankind immersed in God, that is the Bible since Christian times. The genre of a biblical commentary of the "golden age" hides a deeply intellectualized humanistic Polish language that nothing compares to in the so called profane literature, unquestionably efficient in the function of an academic language, and it should be appreciated in the history of language, Polish thought and culture.

Joanna Sobczykowa

**Wissenschaftliches humanistisches Polnisch
des „goldenen Jahrhunderts“
Wujek – Budny – Murzynowski**

Zusammenfassung

Die zur Zeit der Renaissance abgegebenen Kommentare zur Bibel von Stanisław Murzynowski, Szymon Budny und Jakub Wujek sind im Gegenzug zu Translationen des im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit von der damaligen Philologie und Theologie stehenden biblischen Textes entstanden worden. Der Kernpunkt der Kommentare sind Überlegungen und philologisch-kritische Festsetzungen, welche unter Verwendung der zum Forschungsapparat passenden Terminologie aus dem Gebiet der Theologie, Philologie Grammatik, Textwissenschaft und Textübertragung – in der für die Wissenschaft typischen lateinischen Sprache, aber auch im Polnischen abgefasst wurden. Das Forschungsverfahren der biblischen Philologen ist reich an den in biblischen Sprachen angefertigten Quellentexten, welche zur Übertragungsgrundlage geworden sind. Behandelt wird die Authentizität von den zu maßgebenden Lösungen führenden Texten, Büchern, biblischen Orten, Aussagen.

In ihrer Studie berücksichtigt die Verfasserin polnische Tradition samt deren neuesten Errungenschaften auf dem Gebiet der Textübertragung, die außerbiblische vergleichende Literatur, gegenwärtige patristische Kommentare (v.a. von Wujek), philologische, theologische und naturwissenschaftliche Werke von Suda, Calepin, Gesner, Perotti, Plinius, Buddeus, Erasmus, Calvin, Luther, Bullinger; rhetorische Werke von Cicero und philosophische Werke von Sokrates.

Die für wissenschaftliche Gattungen charakteristischen Bezugnahmen auf die aus früheren Epochen stammenden und auf gegenwärtige Forscher, wie auch auf andere Stellen im kommentierten und kommentierenden Text, bilden ein dichtes intertextuelles Netz, das mit einer konventionalisierten Sprache ausgedrückt wird. Die erforschten Texte haben die für ihre Zeit charakteristischen Eigenschaften: 1. eine noch ungefestigte Terminologie; 2. Klarheit von mehreren syntaktisch ausgebauten metatextuellen Formeln; 3. die von syntaktischer Abhängigkeit oder Unabhängigkeit abhängige Struktur des Textes; 4. allgemein gemeinte Interaktivität; 5. Höflichkeit und Wohlwollen dem Leser gegenüber.

Dem aus dem 16.Jh. stammenden Kommentar zur Bibel werden die heutzutage als typisch wissenschaftlich betrachteten Eigenschaften zugeschrieben: Intellektualität, Objektivität, Logizi-

tät, Abstraktheit, Exaktheit, Genauigkeit, Kohärenz, Verständlichkeit, Expressivität (intellektuelle und emotionale). Besonders die in Kommentaren von Budny und Wujek erkennbare Sorge um Präzision und Logizität der Erklärung ist der Beweis für eine wichtige, auf das 16. Jh. fallende Zäsur im Bereich der in Nationalsprachen geführten wissenschaftlichen Kommunikation. Deren dominante Erkenntnisfunktion steht außer Frage, selbst wenn man ihre andere persuasive Funktion in Rücksicht nimmt, welche für einen polemischen, eine existentielle Rezeption voraussetzenden Text begründet ist. Das Streben nach Objektivität und Wahrheit des Textes kommt in Exponenten der Sicherheit, der Behauptung und der Negation zum Ausdruck.

Auf dem Niveau des Aufbaus des Textes und dessen intellektuell-logischen Kohärenz kommt die Wissenschaftlichkeit in der expositionsargumentativen Struktur der Betrachtung/ der Überlegung/ der Argumentation zum Ausdruck; diese Struktur ist ein charakteristisches Merkmal des für diese Gattung repräsentativen Stils und sie entscheidet über den hohen Grad des mentalen Aufbaus des Textes. In anderen damals entstandenen Texten wurde es bei Beschreibungen belassen; sie enthielten noch keine Überlegungen, wovon mehrere Formeln der Schlussfolgerung, der Beweisführung und anderer logischer Operationen zeugen können. Es wurden: Verallgemeinerung, Problematisierung, Übertragung aus einem Begriffssystem in ein anderes gebraucht und zahlreiche Definitionen angegeben. Graphische Unterscheidung von den funktional separaten Textteilen und von den Rändern des biblischen Textes und des Kommentars sollten das wissenschaftliche Hilfsinstrumentarium hervorheben. Die Liste und die Erläuterungen von kritischen Zeichen (auch den nonverbalen), Verweisen und Qualifikatoren, welche den biblischen Text deren originellen, möglichst unversehrten Form näher bringen sollten, Tabellen, Gegenüberstellungen und Sachregister ermöglichen dem Leser eine sehr intellektualisierte Lektüre und geben ihm das Gefühl von der Logik und von der Kohärenz seines Begriffssystems.

Budny und Wujek haben ihren eigenen, funktionalisierten, die Gattungsregeln befolgenden wissenschaftlichen Stil herausgearbeitet; die Beiden charakterisieren sich durch klares Denken und Ausdruckspräzision, die ein Beweis für ihre Hochkultur und geistige Disziplin sind. Wujeks Beitrag zur Entwicklung des wissenschaftlichen Stils beruhte auch darauf, dass er den Kommentar sehr ausgebaut hat. Sein Text ist durch Knappheit, klare Argumentation und ein intertextuelles Bezugssystem – sowohl in den Kommentaren unter dem Text, wie auch in Randbemerkungen gekennzeichnet, deshalb wurde sein Name im Untertitel der vorliegenden Abhandlung erwähnt.

Es unterliegt keinem Zweifel, dass es schon zur Renaissancezeit einen polnischen humanistischen Diskurs gab, der sich auf antike Tradition stützte und auch die gegenwärtige allgemeine Weltansicht berücksichtigte. Die Erkenntnisstrategien des Anfangspolnischen, auch des humanistischen Polnischen, vereinen in sich eine wissenschaftliche und allgemeine Betrachtungsweise.

Die Lektüre der Kommentare lässt feststellen, dass sich das Niveau der polnischen Sprache dank der umfassenden Erforschung der im christlichen Glauben übertragenen und geschilderten Heiligen Schrift erhöht hat. Ein wichtiger Entwicklungsfaktor der polnischen Sprache und polnischer Kultur war das, die europäische Gemeinschaft von Geist, Intellekt und Wertesystem konsolidierende Latein. Seine Fundgrube waren die von der Bedeutung der Menschlichkeit, und seit der christlichen Zeit auch von der Würde der sich in den Gott knienden Menschlichkeit handelnden Bücher, darunter die Bibel. Der biblische Kommentar des „goldenen Jahrhunderts“ verdeckte das stark intellektualisierte, humanistische Polnisch, mit dem sich in der sog. weltlichen Literatur keine andere Sprache messen konnte. Das Polnisch hat sich als eine Wissenschaftssprache gut bewahrt und sollte durch die polnische Sprachgeschichte, Philosophie und Kultur richtig eingeschätzt werden.